

gome originalna leksika Eninskog apostola govori o jednoj zasebnoj, još neproučenoj verziji praksapostola u okviru staroslavenskog kanona. Kao najstariji sačuvani rukopis apostola Eninski spomenik moraće se prvenstveno uzeti u obzir pri tražanju za prvobitnim tekstom.

U vezi s time dobivaju naročitu važnost podaci kalendara, kojima izdavači nisu posvetili pažnju. U nemogućnosti da se na ovom mjestu provede analiza eninskog kalendara (kojoj će biti posvećen zaseban članak) možemo ipak konstatirati dvije značajne činjenice. Poređenje eninskog kalendara s kalendarima najstarijih praksapostola, Ohridskog i Slepčenskog, i najstarijih aprakosa, Ostromirova, Asemanova, Savine knjige, Jevandelja popa Jovana, Vračanskog, pa i Trnovskog tetrajevanđelja, pokazuje da je eninski tekst u jednu ruku najbliži tekstu Ohridskog i Slepčenskog apostola, a u drugu ruku stoji u najjužoj vezi s južnoslavenskim predloškom Ostromirova jev., i to ne samo po sadržaju podataka, već i po njihovu redoslijedu. Ima više podataka koji se nalaze samo u ovim tekstovima i kojih nema u drugima, a opet ima i takvih koji se nalaze samo u Eninskom apostolu i koji se neočekivano pojavljuju u kasnijim rukopisima, kao u Trnovskom. Dobiva se utisak da je ovaj tip kalendara, zajednički najstarijem aprakosu i najstarijim praksapostolima, stvoren u ono vrijeme kada su se rodile ove skraćene verzije staroslavenskog Novog Zavjeta.

Olga Nedeljković

A. V. SOLOVIEV, *Le testament du gost Radin*. Mandićev zbornik. U čast o. dra. Dominika Mandića prigodom njegove 75-godišnjice života. Rim 1965, str. 141—156.

Ovaj prilog, kojemu je autor dodao i tekst poznate oporuke »gosta« Radina iz g. 1466. na francuskom jeziku (152—155), samo je, s nekim manjim promjenama, prijevod njegova članka iz časopisa »Pregled« II, Sarajevo 1947, 310—318, kako to on i sam napominje (143). Unatoč tome nije suvišno i sada obratiti pažnju na taj prilog, jedno zato što on u francuskom prijevodu postaje pristupačan stranoj znanstvenoj javnosti, a, zatim, i zbog toga što razmak od gotovo dvadeset godina, koje ga dijele od njegova originala, dopušta da se on danas u cjelini i u nekim važnijim pojedinostima ispravniije ocijeni.

Iznenaduje, prije svega, da Solovjev u uvodu koji bi trebalo da bude historiografske prirode, ne prikazuje uopće razvoj pitanja vezanih za taj dokument u dosadašnjoj literaturi.

Otkad je Č. Truhelka g. 1911. iznio na javu dotada nepoznatu oporuku »gosta« Radina i uz to je popratio svojom studijom,¹ ona je

¹ Č. Truhelka, *Testamenat gosta Radina*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XXIII, 1911. Usp. i prilog istog pisca: *Još o testamentu gosta Radina*, na i. mj. XXV, 1913. — U latiničkoj transkripciji donio sam tekst oporuke, prema originalu, u »Izvorima za hrvatsku povijest« (priredila N. Klaić) II, 1958, 66—70.

postala jedan od najvažnijih izvora u rješavanju problema heretičke »crkve bosanske«. Već je i sam Truhelka došao pod njegovim dojmom do zaključka »da ta crkva nije bila ni u kakvoj organičkoj svezi sa bugarskim bogumilstvom«, ali je svojom analizom teksta i nekim domišljanjima u vezi s ovim zaključkom spomenuti problem još više zamrsio. Poistovetivši riječ *kćerša*, koju »gost« Radin više puta upotrebljava, s riječju *kćer, kći*, on je ustvrdio da je taj ugledni predstavnik »crkve bosanske« bio oženjen i imao djecu. Ni V. Jagić, koji je prvi temeljitije ocijenio Radinovu oporuku,² ni V. Glušac, koji je u njoj našao najjači dokaz za svoju tezu o pravoslavlju »crkve bosanske«,³ nisu zapazili ovu pogrešku koja je bitno utjecala na predodžbu o strukturi »crkve bosanske«.

Truhelka se, nadalje, razmatrajući različite vrste ljudi kojima Radin namjenjuje svoje zadušje, zadovoljio time da ih svrsta u svega dvije grupe: *krštenieh'* i *mr'snieh'* tj., prema njegovu tumačenju, crkvenih ljudi i lajika. On je na taj način učinio tekst jednostavnijim nego što on to doista jest. Jagiću je, naprotiv, baš taj dio teksta zadao dosta teškoća koje on nije uspio ukloniti, čime je nesumnjivo zasvjedočio njegovu nedovoljnu jasnoću. On je, za razliku od Truhelke, izdvojio kao posebnu grupu »krst'jane i krst'janice koi grěha ne ljube«, naslućujući u njima prvenstveno (vorzüglich) one koji se ne žene i koji održavaju post, ali nije znao kako da objasni podatak o »praviem' krst'janom' kmetem' i praviem' kmeticam' krst'janicam'«. Glušac je težište u tim riječima s razlogom položio na kmete-kmetice, ispravno podrazumijevajući time seljake, a svoje razmatranje o nazivu »mr'sni ljudi« zaključio je konstatacijom da on »ne može ništa drugo značiti no katoličku sirotinju u Dubrovniku«. Vl. Čorović nije usvojio ovo mišljenje, ali je, kao i Jagić, uzalud tražio odgovor na pitanja koja mu je taj tekst nametao.⁴ M. Barada je, doduše, pošao tragom Truhelke u podjeli spornih naziva na dvije grupe, ali je iz prve od njih izdvojio kmete-kmetice kao ljude »kmetškoga staleža« i »dobre mužje« kao plemiće. Pošto je na tome zastao i nije više svojom analizom obuhvatio daljnju grupu »krst'jana i krst'janica koi grěha ne ljube«, a koje je već Jagić razlikovao od drugih, zaključio je da »ovo isticanje staleške razlike među krstjanima isključuje i samu pomisao na redovnički život«. Iako bez opravdana razloga, nije, štaviše, smatrao isključenim da je u prvobitnom tekstu oporuke mjesto pridjeva »mr'sni« stajalo možda »mirski« tj. svjetovni.⁵ Nije pri tom uzeo u obzir da se ime »krstjanin« upotrebljavalo tada u Bosni kao i drugdje u dvojakom značenju kršćanina uopće i redovnika napose i da se isticanje staleških razlika u oporuci odnosilo na prve, a da su redovnici mogli da budu samo oni »koji grijeha ne ljube«.

² V. Jagić, Ein neu entdeckter urkundlicher Beitrag zur Erklärung des bosnischen Patarentums, Archiv für slavische Philologie XXXIII, 1912.

³ V. Glušac, Srednjovekovna »bosanska crkva«, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor IV, 1924 (preštampano u knjizi istog autora: Istina o bogomilima, 1945).

⁴ Vl. Čorović, Istorija Bosne, 1940, 186—187.

⁵ M. Barada, Šidakov problem »bosanske crkve«, Nastavni vjesnik XLIX, 1940/1.

Premda dotada nisam još pisao o Radinovoj oporuci,⁶ ja sam g. 1940. ipak konstatirao da on »nije bio oženjen niti je imao djece« pa je zbog toga najvećim legatima obdario jednog sinovca i »nevěstu«, udovicu po bratu, a u bilješci sam navijestio da ću drugom prilikom dokazati neispravnost Truhelkina mišljenja o braku »gostova«.⁷ Iduće pak godine izričito sam upozorio da »kćerše« znače kćeri Radinove braće.⁸ Tom sam prilikom pokušao da analiziram i spomenuti sporni tekst. Pri tom sam došao do zaključka da seljaci (kmetovi), osobito stariji, siromašni plemići (dobri muži) i »krstjani«, u užem smislu riječi, pripadaju onima koji su »s pravom' dušom' i z dobriem' načinom'« kršteni, »koi su prave vjere apostolske«, »od' našega zakona«, tj. vjernici i redovnici »crkve bosanske«, a da »mrsni ljudi« zacijelo označuju katolike u Bosni i Humu; dubrovačku sirotinju nije trebalo tako nazvati, kako je mislio Glušac, jer drugih, osim katolika, nije na teritoriju Dubrovnika ionako bilo.⁹

Č. Truhelka nije, vjerojatno, poznao ovu analizu kada je za Napretkovu Povijest Bosne i Hercegovine I napisao poglavlje o »Bosanskoj narodnoj (patarenskoj) crkvi«.¹⁰ Međutim, unatoč mojem upozorenju iz 1940. i dalje je ustrajao na pogrešnom zaključku da je gost Radin »kao redovnik i visoki crkveni dostojanstvenik bio oženjen«, a nije napustio ni svoje mišljenje o »mrsnim ljudima« smatrajući ih »onima koji nisu obvezani na strogi redovnički post«. Pošto je, među ostalim, znak križa na početku oporuke objasnio kao *crux gestatoria* tj. »atribut najvišeg kršćanskog svećenstva«, zaključio je svoj prikaz oporuke riječima: »U nijednoj od navedenih stavaka nema ništa, čega bi se mogao žacati i najgorljiviji katolički prelat, a pogotovu nema traga bilo kojoj zasadi, proizašloj iz dualističkog naziranja, iz manihejstva i bogumilstva«.

Isto je stanovište o karakteru Radinove oporuke u cjelini zauzeo uskoro zatim i fra Leo Petrović,¹¹ ali je — ne spominjući moje upozorenje iz g. 1940. — i on, s više argumenata, odbacio mišljenje o Radinovu braku kao netačno a »mrsne ljude«, slično Glušcu i meni, označio kao »inovjerce vis-à-vis onih, koji su prave vjere apostolske«. Iako ovu misao nije u daljnjem tekstu dovoljno jasno i određeno zastupao, ipak je odlučno odbacio i Baradinu pretpostavku da su »mrsni ljudi« *credentes* dualističkih sekta.¹²

⁶ Analizu ovog teksta nisam proveo u mojoj disertaciji: »Problem bosanske crkve« u našoj historiografiji, 1937, jer je ona — kako je u uvodu istaknuto — samo prvi dio opširnije zasnovanog rada u tri dijela.

⁷ J. Šidak, »Crkva bosanska« i problem bogumilstva u Bosni, 1940, 110.

⁸ J. Šidak, Samostalna »crkva bosanska« i njezini redovnici, Nastavni vjesnik L, 1941/2. Usp. i: Oko pitanja »crkve bosanske« i bogumilstva, Histo-rijski zbornik III, 1950, 323.

⁹ Na i. mj., 8—10.

¹⁰ Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine I, Sarajevo 1942, 775—779.

¹¹ L. Petrović, Oporuka Radina Butkovića, Kalendar Napredak, 1944.

¹² Do sličnog rezultata došla je u to vrijeme (1944) i Sabine Lauterbach u svojoj, do danas neobjelodanjenoj, disertaciji: »Das Testament des Gost Radin. Studien zur 'Bosnischen Kirche' des ausgehenden Mittelalters.« Prema prikazu Al. Schmausa, Der Neumanichäismus auf dem Balkan, Saeculum II, 1951, 288/9, Lauterbachova ne stavlja u sumnju heretičko obilje-

Prema tome, kada je A. Solovjev g. 1947. objavio svoj prvi članak o oporuci gosta Radina, osnovna su pitanja o tom dokumentu bila već s različitih gledišta raspravljena. Uza sve to on je njegovoj analizi pristupio ne poznavajući moju raspravu iz g. 1941. niti Petrovićev prilog o istom predmetu. Moje upozorenje iz g. 1940. popratio je, doduše, u bilješki pitanjem: »Možda se Radin zaređio kao udovac?«, ali je u tekstu bez ikakve rezerve slijedio u tom pogledu Truhelku, a u spornoj podjeli ljudi obdarenih Radinovim zadušjem pristao je uz misao Barade o njezinu dualističkom obilježju (*perfecti — credentes*) ne spominjući i opet njegov članak i citirajući, povrhn toga, samovoljno i netačno sam izvorni tekst. Taj se tekst, međutim, može analizirati i razumjeti samo ako se razmatra u nimalo slučajnom redosljedju svojih podataka tj. pojedinih grupa unutar onih što su »prave vjere apostolske«, »od našega zakona«. Tek godinu dana kasnije Solovjev je ispravio svoju pogrešku o braku »gosta« Radina, ne spominjući ni tom prilikom dotadašnju literaturu.¹³

Osim ovih osnovnih pitanja, važnih za cjelovitu karakteristiku »crkve bosanske«, tekst je Radinove oporuke samo još na dva mjesta doveo do različitih tumačenja, ali ona nisu utjecala na daljnju diskusiju. Misao L. Petrovića, izrečena, uostalom, dosta suzdržljivo, da »molitva božija« (on je pri tom izostavio atribut »sveta«!) ne mora značiti samo Očenaš, ostala je bez odjeka. Misao pak M. Dinića da naziv »prava vjera apostolska« nužno upućuje na dualističko obilježje ne smatram ni danas opravdanom.¹⁴ Glušac je, držim, s pravom upozorio na upotrebu izraza »vjera apostolska« u obredu pravoslavlja i na istovetnost riječi »prava vjera« — ortodoksos.¹⁵ U svakom se slučaju ne može iz toga naziva, kao takova, izvesti tako dalekosežan zaključak kakav je Dinić izrazio riječima: »Radin gost nam u stvari potvrđuje ono što zapadni izveštaji iznose protiv bosanskih patarena, a što je ovima bilo zajedničko sa katarima.«

Govoreći u svom posmrtnom djelu na više mjesta o oporuci »gosta« Radina,¹⁶ L. Petrović je taj put s većom dosljednošću zastupao svoje naprijed izloženo mišljenje o »mrsnim ljudima« kao vjernicima koji ne pripadaju »crkvi bosanskoj«, ali je, među ostalim, skrenuo pažnju na činjenicu da Radin ne spominje od velikih blagdana Vodokršće i Duhove a izrazio je i misao da se vjera u čistilište ne može zasnjeđiti tekstem oporuke.

žje Radinove oporuke, ali ne smatra vjerojatnom podjelu sljedbenika »crkve bosanske« prema katarskom uzorku, »a ne isključuje ni mogućnost, da se izraz »mrsni ljudi« odnosi na ljude, koji toj crkvi uopće ne pripadaju«. (Usp. J. Šidak, Pitanje »crkve bosanske« u novijoj literaturi, Godišnjak Ist. društva BiH V, 1953, 146.)

¹³ A. Solovjev, Vjersko učenje bosanske crkve, Zagreb 1948, 41.

¹⁴ M. Dinić, Jedan prilog za istoriju patarena u Bosni, Zbornik Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu I, 1948, 42—43. — Usp. moj prilog: Oko pitanja »crkve bosanske« i bogumilstva, n. dj., 347.

¹⁵ V. Glušac, Kakova je bila »Crkva bosanska« u Srednjem veku? Glasnik srpske pravoslavne crkve XXIX, 1948, 331.

¹⁶ Dr fra L. P., »Kršćani bosanske crkve« (Kr'štiani crkve bos'nske), Sarajevo 1953.

Najzad je D. Mandić¹⁷ istakao da »gost« Radin »ne spominje svete mise niti što ostavlja u tu svrhu«, ali se ipak nije suglasio s mišljenjem da »mrsni ljudi« označuju *credentes* nego ih smatra — »ino- vjercima«. Postavio se, dakle, u tom pitanju na stanovište koje sam i ja g. 1941. zauzeo, iako to ne spominje. *Credentes*, naprotiv, otkriva u »dobrim muževima, koji grijeha ne ljube«, iako oporuka ne poznaje takvu vrstu vjernika nego jasno razlikuje one »tko bi bili ubozi dobri mužje, od koje su godie vrste«, i »krst'jane i krst'janice, koi grēha ne ljube«! Prema Mandićevu mišljenju, dakle, samo »pravi krstjani kmeti i prave kmetice krstjanice« jesu »savršeni članovi sljedbe« koji su, primivši *consolamentum*, jedini bili »kršteni«, a »ubozi dobri mužje« jesu »sirotinja, koja vjeruje u nauku bosanskih krstjana«, »široki slojevi vjernika crkve bosanskih krstjana.« Mandić nije ni ovdje uzeo u obzir moju analizu iz g. 1941. niti ona mišljenja koja su iz teksta spornog mjesta, kako sam naprijed pokazao, opravdano izdvojila pojedine vrste pripadnika »crkve bosanske« (Jagić, Glušac, Barada).

Iako je najnoviji prilog A. Solovjeva izašao poslije Mandićeva rada i u zborniku koji je njemu posvećen, Solovjev je šutke prešao preko svečareva mišljenja o »mrsnim ljudima« koje se ne podudara s njegovim. On i dalje smatra da su ti ljudi dualistički *credentes* i premda pripadnike »crkve bosanske« i sada dijeli u dvije »classes«, ipak u prvoj od njih razlikuje dvije vrste ljudi: »les ‚kmeti‘ et ‚ubozi‘ — les paysans aisés (!) et les pauvres«. Budući da je s kmetovima, tobožnjim imućnim seljacima, povezao i Radinov legat »aux hommes vieux et aux femmes nobles«, prevodeći netačno stavak o »starijem kmetem i kmeticama«, a »krst'jane i krst'janice koi grēha ne ljube« spojio s »ubogim dobrim« ljudima, njegovo tumačenje spornog mjesta znači poslije tolikih rasprava nesumnjiv nazadak. Štaviše, protivno, uglavnom dobro prevedenom, tekstu oporuke u prilogu, Solovjev ni na drugim mjestima ne citira vjerno original, pa tako već početna dva stavka: »s pravom dušom' i z dobriem' načinom' kršteniem' koi su prave vėre apostolske, praviem' krstjanom' kmetem' i pravem' kmeticom' krst'janicom'«, prevodi potpuno samovoljno riječima »aux vrais chretiens et aux vraies chretiennes, baptisés dans la vraie foi apostolique«, stavljajući ovaj tobožnji prijevod u navodnike.

Za razliku od prvog članka, Solovjev je u drugom, dakako, ispravio pogrešku o Radinovu braku i djeci, ali ni sada nije udovoljio jednom od osnovnih pravila znanstvenog rada: da ne prešućuje rezultate koji su prethodili vlastitim istraživanjima.

Uzme li se, osim toga, u obzir sasvim nedostatan historiografski uvod¹⁸ i samovoljan postupak s tekstom Radinove oporuke na toliko raspravljanom mjestu, valja požaliti što će strani čitalac morati o ovom važnom izvoru i problemu steći dojam u kojem se ne odražava stvarno stanje u nauci.

Jaroslav Šidak

¹⁷ D. Mandić, Bogomilska crkva bosanskih krstjana, Chicago 1962, 79—84.

¹⁸ Govoreći o mojim prvim radovima, Solovjev ne bilježi uopće promjenu u mojem načelnom stavu izvršenu 1954. niti ijedan moj kasniji rad.